

DOI 10.36074/grail-of-science.02.04.2021.027

ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Оніщенко Наталія Миколаївна

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, Академік НАПрН України, Завідувач відділу дослідження проблем взаємодії держави та громадянського суспільства
Київський регіональний центр НАПрН України, УКРАЇНА

Сунегін Сергій Олександрович

кандидат юридичних наук, в.о. провідного наукового співробітника відділу дослідження проблем взаємодії держави та громадянського суспільства
Київський регіональний центр НАПрН України, УКРАЇНА

Анотація. стаття присвячена дослідженню особливостей трансформації гендерних відносин як чиннику розвитку громадянського суспільства. Наголошується, що сприйняття розвитку гендерних відносин у сучасних демократичних реаліях не повинно обмежуватися лише правовим контекстом. Робиться висновок, що громадянське суспільство поряд з державою повинно гарантувати середовище, де права людини, а отже і гендерні відносини, розглядаються у контексті цілісності організаційно-нормативних гарантій їх забезпечення та захисту.

Ключові слова: гендерні відносини, рівність, права людини, громадянське суспільство, право, мораль, свобода.

Мабуть, беззаперечною слід визнати тезу, що основною засадою функціонування і розвитку сучасного громадянського суспільства та демократичної, правової, соціальної держави є права і свободи людини, які на конституційному рівні визнаються найвищою соціальною цінністю, а їх забезпечення та захист є головним обов'язком держави. Права і свободи людини, як відомо, реалізуються в межах багатоманітних суспільних відносин, які можна досліджувати з урахуванням різних критеріїв. Серед таких критеріїв за останні десятиліття особливої значущості набув так званий гендерний підхід, який являє собою всеохоплюючу стратегію суспільного розвитку, що спрямована на досягнення більш високого рівня гендерної рівності за допомогою залучення гендерних перспектив до всіх важливих сфер життєдіяльності людини, зокрема, в освіту, науку, торгівлю, охорону здоров'я,

транспорт тощо. Власне, у сучасному соціогуманітарному дискурсі одними із найважливіших маркерів розвитку демократичного співтовариства визнається саме концепція прав людини та гендерної рівності.

Сучасний розвиток гендерних відносин характеризується багатьма дискусіями, обговореннями, науковими заходами тощо. Серед проблем, що дискутуються найбільш жваво, безумовно, можна виділити наступне: запобігання та протидія дискримінації жінок із вразливих груп, гендерно зумовлене насильство та його зв'язок із соціальною роллю особи, подолання гендерних стереотипів, конструкція гендерної рівності, доступ до правосуддя, а також недавні події, пов'язані з «Партнерством Біарріц».

Слід зазначити, що у найзагальнішому значенні систему гендерних відносин у суспільстві можна визначити як сукупність соціальних взаємозв'язків та інститутів (наприклад, сім'я, освіта, розподіл праці тощо), а також культурних норм, традицій, ціннісно-ідеологічних орієнтацій, які визначають поведінку, діяльність, соціальні ролі та свідомість індивідів залежно від їхньої приналежності до певної статі. Гендерні відносини в сучасному суспільстві, як і будь-які інші, є продуктом історичного розвитку та відповідних соціокультурних контекстів, які обумовлюють динаміку трансформації уявлень про роль і призначення чоловіків та жінок у соціальному житті. Зокрема, становлення та розвиток антропоцентризму як базисної, вихідної парадигми суспільно-державного розвитку, новий смисловий імпульс якій надала епоха Відродження, започаткувавши такі соціальні процеси, як секуляризація, індустріалізація, формування теорії прав людини тощо, обумовило відповідні зміни у сприйнятті соціальних норм та інститутів, які склали основу гендерних відносин. Узагальнено вказані зміни спрямовувалися на поступове утвердження гендерної рівності в соціальному житті та відмову від збереження традиційних гендерних ієрархій в суспільстві, що досягло свого найбільшого розвитку у Новітній час.

Особливе значення система гендерних відносин набуває в контексті розвитку сучасного громадянського суспільства та правової держави, які функціонують на засадах утвердження свободи, рівності, справедливості, гуманізму та верховенства права у соціальному житті. Адже очевидним слід визнати, що громадянське суспільство, як сукупність вільних громадян та їх об'єднань, може ефективно функціонувати лише в умовах забезпеченості принципу гендерної рівності, в межах якого кожна особистість, незалежно від статі та інших формальних або фактичних ознак, усвідомлює себе як повноправного громадянина своєї держави, який має відповідні права і обов'язки, що гарантуються, охороняються та захищаються державою за допомогою визначених механізмів.

Слід зазначити, що свобода, рівність, честь, гідність – найкращі «орієнтири» демократичного становища особи в сучасному суспільстві. Юридичні критерії, що свідчать про більшу або меншу насиченість цих категорій, їх повноту та розвиток згідно з європейськими стандартами, повинні бути в центрі уваги і справою честі науковців та юристів-практиків. А це, у свою чергу, відтворює успішний полілог держави, громадянського суспільства та особи. Конструкція гендерної рівності визначається станом захищеності прав

людини, і гендерні права не є винятком.

Світова наукова думка в третьому тисячолітті характеризується появою нових напрямів наукових досліджень, переосмисленням, доопрацюванням усталених теорій і, безумовно, переоцінкою звичних (опрацьованих) соціальних, політичних, правових практик. Попри всі «законодавчі запевнення», що людина є найвищою соціальною цінністю, практична реалізація цього доленосного положення, на жаль, не відбулася. Не заглиблюючись у причини цього явища (вони добре всім відомі), хочемо нарешті запропонувати ті теоретичні напрацювання, кроки, теоретичні узагальнення, які демонструють контекст прав людини та природу рівності. Місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від реалізації принципу рівності, що визначає її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та громадянського суспільства в цілому [1]. Права і свободи нормативно забезпечені за умови дії в країні розвинутої системи правового регулювання суспільних відносин, що підтримує не лише принцип особистої свободи та є нормативною гарантією його практичної реалізації, але й враховує особливості механізму взаємозв'язків в цілісній системі соціонормативної регуляції, яка з урахуванням контексту історичного розвитку має місце в будь-якому суспільстві.

Системний аналіз забезпечення прав і свобод особи може стосуватися і повинен характеризувати безпосередню дію Конституції, дотримання та гарантування рівності прав і свобод людини. У ст. 1 Загальної декларації прав людини вписано, що «всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах». Саме питання «рівності», яке було предметом багатьох наукових дискусій і полеміки, може розглядатися з багатьох точок зору, принаймні юридичної, економічної, політичної, гендерної, моральної, релігійної тощо. У нашому суспільстві, згідно з Конституцією України, всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод, а їх використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Отже, кожний громадянин де-юре може користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб.

Таким чином, ідея прав людини сформована як певний правовий ідеал, на досягнення якого орієнтований розвиток національного законодавства, а способами його забезпечення є загальні принципи права, одним із яких є, безумовно, основоположний принцип рівності. Справжня демократична, правова природа будь-якої сучасної держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини. Рівність прав і свобод – один із основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, показник загальнолюдської культури. Належне забезпечення принципу рівності в суспільному житті, зокрема, у відносинах між суб'єктами громадянського суспільства, залежить від багатьох чинників, серед яких можна назвати: ступінь демократичності владних інститутів держави, міра впливу культурної традиції на суспільство, стан

моральної атмосфери і соціальної злагоди, рівень розвитку економіки, стан законності та правопорядку в суспільстві тощо.

Забезпечення належного захисту прав людини та громадянина в Україні є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини влада повинна поставити їх в центр державної політики. У наукових дослідницьких програмах неодноразово зазначалося, що поряд з поняттям «людина» рівноцінними є поняття «особистість», «індивідуальність», що характеризують передусім те особливе, специфічне, що відрізняє конкретну людину як індивіда та як особистість від усіх інших, з урахуванням як природних, фізіологічних, так і психічних і соціальних властивостей.

Однією з таких особливостей є фізіологічна властивість людини – її стать. Втім те, що має бути цінністю і для людини, і для держави, іноді стає перешкодою до реалізації своїх прав [2]. Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як принципу демократичної побудови суспільства. Право розуміється сьогодні як рівна міра свободи всіх і кожного – жінок і чоловіків. Втім, ні в громадській, ні в науковій, доктринальній думці не сформовано відношення та оцінка гендерних прав як першорядних. На жаль, вони ще залишаються другорядними, не «першого сорту» та «ґатунку», першочерговості щодо їх захисту. Проте ми цілком переконані, що більш важливих або менш важливих прав, коли йдеться про права людини, існувати не може. Сучасне суспільство повинно характеризуватися здатністю до забезпечення системи існуючих прав, свобод та законних інтересів. Події у нинішньому світі свідчать, що процес формування конституційного законодавства характеризується декларуванням у ньому принципу рівних прав і можливостей. Конституційне закріплення рівності статей є характерним для демократичного розвитку поряд із такими особливостями, як національна і расова незалежність, мова, віросповідання, соціальне походження, політичні переконання, стать тощо [3]. Майже всі конституції сучасних держав визнають принципи і стандарти міжнародного права і зобов'язуються їх виконувати, закріпивши в Основному Законі.

У зв'язку із цим цілком логічно, що сучасні конституції демократичних держав повинні закріпити і гендерні права та стандарти щодо рівності прав і можливостей жінок і чоловіків. Конституція як найвищий за юридичною силою закон є гарантом рівності для всіх громадян, незалежно від їх статі. Цілком очевидно, що питання гендерної рівності набуло на сьогодні неабиякої актуальності та становить цінність для права. Виходячи з цінності гендерного виміру права, відповідним чином має проводитися моніторинг чинного українського законодавства, яке, незважаючи на проголошення Україною рівності прав чоловіків і жінок, ще значною мірою містить дискримінаційні гендерні викривлення та асиметрії. Зокрема, про ці проблеми йшлося нещодавно на онлайн нараді, що присвячувалась впровадженню в Україні «Партнерства Біарріц» з утвердження гендерної рівності.

У вказаному контексті слід зауважити, що виконання Україною зобов'язань стосовно впровадження гендерної рівності потребує осмислення національних можливостей їх реалізації з урахуванням історично набутої практики суспільного життя жінки та чоловіка, національних традицій їхніх взаємовідносин, досягнень і рівня соціальної культури та її складової –

гендерної культури як вияву гендерних відносин. Відтак, у процесі правової реформи держава повинна визначити і деталізувати гендерну рівність як юридичне поняття, як невід'ємний елемент правової системи, оскільки будь-які соціально-економічні перетворення, процеси демократизації і становлення ринкової економіки, імпліцитно включають в себе так звані гендерні програми соціальної трансформації, тобто зміну структури відносин між соціальними статями, а саме жінками та чоловіками [4].

У світлі зазначеного, мабуть, не потрібно зайвий раз доводити, що впровадження гендерної рівності у суспільне життя повинно відбуватися не лише з урахуванням нових тенденцій або напрямів соціального розвитку, свого роду «модних трендів» сучасності, але й у відповідній узгодженості з природними та соціокультурними складовими гендерних відносин, нехтування якими може суттєво підвищити конфліктний потенціал у суспільстві та відповідні деформації нормативної свідомості особистості. Так, наприклад, якщо суспільство заохочує турботу чоловіка про жінку, то це цілком узгоджується з природними законами улаштування, принаймні, сімейних справ у суспільстві. При цьому очевидним слід визнати, що така турбота не перетворює жінку на другорядну особистість, так само як піклуючись або дбаючи про благополуччя та здоров'я дітей, жінки не принижують тим самим чоловічу гідність.

Водночас, зовсім інша справа має місце тоді, коли у суспільстві тривалий час панують гендерні стереотипи, які забороняють або, принаймні, не схвалюють виконання певних гендерних ролей жінкою поза сім'єю, що справді до певної міри принижує її соціальний статус. На нашу думку, подібні гендерні стереотипи лише частково, обмежено можуть відповідати природному стану жінки та її здібностям. Зокрема, мабуть варто погодитися, що важка фізична праця підриває здоров'я жінки, яке необхідне їй для народження та виховання дітей, так само як і участь жінки у військових, бойових діях суперечить її природі, оскільки її природним покликанням є давати життя, а не відбирати його. Проте, якщо мова йде про бажання жінки професійно займатися наукою, мистецтвом, політикою, юриспруденцією, громадською діяльністю, високотехнологічним виробництвом тощо, то це, безумовно, повинно повністю гарантуватися жінкам на рівні з чоловіками, адже на сьогодні ми живемо у суспільстві, заснованому на інтелектуально-технологічному розвитку з чіткими соціонормативними засадами, зокрема, уявленнями про соціальну справедливість. У такому разі, наприклад, природне призначення жінки бути матір'ю в жодному разі не повинно заважати їй займатися відповідною соціально корисною діяльністю.

Окрім цього, ще один ракурс зазначеної проблематики перебуває у площині соціокультурного розвитку, а точніше – його нормативного ядра, концентровано вираженого у взаємозв'язках в системі соціальних регуляторів, насамперед, права, моралі та релігії. У даному випадку мова йде передусім про межі змісту таких понять як «гендер» та «гендерна ідентичність», які в нинішніх реаліях все більше виходять за межі системи координат «жінка – чоловік». Проблема в даному випадку полягає у тому, що внутрішнє відчуття людини як представника того чи іншого гендеру, поняття якого виходить за межі біологічної статі, завдяки чому певна особистість може усвідомлювати себе як представника іншої статі, робить виклик не лише психофізіологічній та

біологічній природі людини, але й об'єктивній цілісності соціонормативної регуляції, принаймні, у багатьох сучасних суспільствах [5].

Так, у науковій літературі відзначається, що, наприклад, «представники трансгуманізму вважають, що в суспільстві майбутнього будуть зняті всі протиріччя – соціальні, гендерні, етичні, філософські. Світ без статевих та вікових відмінностей – цілком реалістична мета трансгуманізму, для реалізації якої розробляються цілком конкретні засоби: молекулярна нанотехнологія, генна інженерія, штучний інтелект, ліки для зміни настрою та покращення пам'яті, терапія проти старіння, когнітивні технології тощо. Стверджується, зокрема, право людини на добровільну евтаназію... Людині пропонується безсмертя пізнавальної істоти за рахунок відмови від цінностей класичного гуманізму – любові, дружби, віри, статевих відмінностей, народження та виховання дітей тощо. Одним із варіантів такої відмови є громадський рух «Чайлдфрі» (англ. – Childfree), який отримав широке розповсюдження у західних країнах» [6].

У вказаному контексті, на нашу думку, не можна залишити поза увагою той факт, що чимало сучасних суспільств, зокрема українське, історично розвивалося під впливом культурної традиції, в якій гендерні відносини регламентувалися здебільшого не правовими нормами, а морально-релігійними. З огляду на тривалий характер такого історичного впливу у мільйонів людей на свідомому та навіть підсвідомому рівнях виробилися стійкі уявлення та переконання щодо морально допустимих та недопустимих гендерних відносин у суспільстві. Слід зазначити, що зміна таких стійких переконань не може відбутися за порівняно незначний за тривалістю історичний період, у тому числі за рахунок конструювання визначеного концепту правової нормативності з цього питання, оскільки їх морально-релігійний контекст апелює до абсолютних першооснов людського буття, які багато в чому мають ірраціональний характер. З цього випливає, що «форсування» у правовому та медійному дискурсах питань щодо необхідності розширення змісту традиційного уявлення про гендерні відносини та гендерну ідентичність неминуче призводитиме до виникнення численних конфліктів в системі координат «особа – громадянське суспільство – держава», які нерідко можуть набувати гострої, насильницької фази свого вираження.

Таким чином, не дивлячись на те, що сучасний демократичний розвиток суттєво трансформує сприйняття природи гендерних відносин та, відповідно, змісту поняття «гендерна ідентичність» у бік його все більшого розширення, своєрідної трансгресії, все ж, на нашу думку, це не повинно заперечувати їх об'єктивну морально-релігійну складову, принаймні, у тих суспільствах, які розвивалися в умовах вагомого впливу специфічної культурної традиції, зокрема, її морально-релігійної складової

Отже, якісне, детальне вивчення гендерного аспекту в правовому регулюванні, удосконалення засобів та механізмів активізації гендерних відносин, адекватне їх використання в юридичній сфері з урахуванням моральних засад суспільного розвитку відкриє можливості для підвищення ефективності регулюючого впливу правової системи на громадянське суспільство, дасть змогу вийти на новий рівень розвитку правової форми.

Як відомо, у законодавстві України гендерні відносини регламентуються

конституційними нормами, нормами галузевого характеру, спеціальним законом та підзаконними актами. Це надає можливість говорити про систему нормативних актів, які регламентують гендерні відносини. Правомірним є також твердження, що ці акти займають певне місце в системі законодавства держави та в системі норм міжнародного права. Зазначене зумовлює висновок про можливість існування колізій правового значення та необхідність обґрунтування шляхів їх подолання. Оскільки гендерні відносини безпосередньо залежать від загального стану дотримання прав і свобод особи у державі, то характеристика законодавства у сфері гендерних відносин повинна пов'язуватись із його залежністю від політики держави у сфері прав людини. Якщо особа позбавлена чи обмежена у своїх основних правах, то вона навіть не замислюється над можливими проявами гендерної дискримінації і, навпаки, реальність та ефективність загальнолюдських прав, їх моральна виправданість, створює можливості здобувати гендерну рівність ефективними правовими засобами. Так само, якщо держава з високим рівнем економічного розвитку, політичним плюралізмом та наявністю розвиненої правової системи гарантує загальнолюдські цінності, гендерна рівність у такій державі не лише декларується, а й створюються необхідні умови для запровадження спеціальних заходів щодо її реалізації у повсякденному житті з урахуванням специфіки соціокультурного контексту.

У контексті зазначеного хочемо також констатувати, що Україна отримала статус учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей. Це приєднання було започатковане в грудні 2019 р. При цьому неодноразово підкреслювалося, що це ще один крок для встановлення рівності в широкому сенсі – незалежно від статі, віку, культури або ментальних відмінностей. З огляду на те, що внаслідок цього приєднання українська влада взяла на себе зобов'язання в п'яти сферах цього Партнерства, зокрема, у сфері навчання дітей принципам рівності жінок і чоловіків, запобігання насильству, створення більших можливостей для чоловіків піклуватися про дітей тощо, потрібно наголосити, що їх ефективне впровадження, принаймні, до певної міри залежатиме від того, наскільки у відповідному процесі будуть враховуватися об'єктивні межі втручання права у сферу суспільної моралі в Україні, контекст якої протягом тривалої історії пов'язувався з пануючою у нашому суспільстві релігійною традицією.

При цьому хочемо наголосити, що в жодному разі даний виклад не претендує «на істину в остатній інстанції», оскільки наукове середовище – це середовище, що іманентно звикло і пристосоване до конструктивних дискусій, але разом із тим налаштоване на толерантність та полілог, винайдення об'єктивної істини без взаємних образ, звинувачень та дорікань. Конструктив у широкому сенсі – це кращі пропозиції щодо певного розвитку суспільних відносин в різних сферах життєдіяльності людини і гендерний сегмент у цьому випадку не є винятком.

Підводячи підсумки нашого статейного викладу, хочемо хоча б побіжно окреслити завдання науки, наукового осмислення цієї проблематики та роль (задачі) громадянського суспільства у визначеному форматі. Завдання та задачі наукового профілю – розробити категорію «гендерне право», оскільки тоді буде зрозуміло, що таке гендерні права, гендерні правовідносини та нормативні

принципи їх побудови, відповідальність держави щодо порушення гендерних прав тощо. Основним пріоритетом науки має бути обґрунтоване забезпечення умов для ліквідації усіх форм дискримінації за ознакою статі в українському суспільстві, ключовими показниками якої є рівний доступ до використання ресурсів, розподілу доходів, представництва на управлінських і політичних посадах, а також відповідний рівень завантаження при веденні домашнього господарства і громадських справ, рівень освіти, рівень захворюваності й тривалості життя тощо. Крім державних механізмів, важливу роль у забезпеченні гендерної рівності відіграє громадянське суспільство, яке має створити та гарантувати середовище, де права людини розглядаються у контексті цілісності організаційно-нормативних гарантій їх забезпечення та захисту. Це може стати реальністю лише за умови формування гендерної культури, гендерно налаштованої правової свідомості, побудованих на принципах цілісності соціонормативної регуляції. Особлива увага повинна приділятися боротьбі з дискримінаційними проявами, зокрема, гендерній рівності в Україні, величезна роль у сфері якої повинна належати громадським організаціям та рухам. При цьому хочемо ще раз наголосити, що гендерна культура та відносини у сучасному демократичному суспільстві не повинні призводити до надмірного, показового вираження нестандартних статевих уподобань чи схильностей, оскільки необґрунтоване соціальною практикою та іншими об'єктивними чинниками розширення меж нормативності суспільного життя, так би мовити змістовне збільшення списку «варіантів норми», в кінцевому рахунку може призвести до знищення самого феномену норми, що, скоріш за все, матиме надзвичайно несприятливі наслідки для розвитку людської цивілізації в цілому.

Список використаних джерел:

- [1] Кузнєцова, Н. С. & Оніщенко, Н. М. (2015). *Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій, цивілістична доктрина і формування громадянського суспільства*. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук».
- [2] Мельник, Т. М. (2010). *Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності*. (2-ге вид., допов.). Київ: СтилоС.
- [3] Фулей, Т. І. (2016). *Гендерна рівність при здійсненні правосуддя*. (2-ге вид., виправ.). Київ: ВАІТЕ.
- [4] Львова, О. Л. (2015). До питання про природні права людини і набуті права: проблема пріоритету та цінностей. *Правова держава*. (27). 15-25.
- [5] Воронина, О. А. (2020). Влияние гендерного равенства на развитие современных цивилизаций. *Социология*. (5). 244-253.
- [6] Шорохова, С. П. (2017). Трансформации гуманистической мысли в начале XXI века. *Образование и право*. (6). 221-229.